

УДК 323.2(477):35

РОЖДЕСТВЕНСЬКА Ірина Володимирівна,
аспірант ДРІДУ НАДУ

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Розглядаються основні умови та перешкоди формування громадянського суспільства в різні історичні етапи на території України. Досліджується українська політична думка як рушійна сила громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, демократія, рівність, етапи, українська політична думка.

Rozhdiestvenska I. V. The stages of civil society formation in Ukraine

The basic conditions and barriers of civil society formation process in different historical phases in Ukraine are considered. The Ukrainian political thought as the main driving force of civil society is considered.

Key words: civil society, democracy, equality, stages, Ukrainian political thought.

Постановка проблеми. В Україні триває процес формування громадянського суспільства, у якому довгий час панувала визвольна ідеологія здобуття українським народом незалежності. Тривалий час держава намагалась контролювати активність суспільства. Усе це було передумовою формування ідей прав і свобод людей, їх рівності, безпеки особистості, а також прозорості, відкритості та взаємовідповідальності влади і суспільства, формування головних принципів правової держави та громадянського суспільства. У людей сформувалася думка, що влада не завжди є надійним гарантом прав, свобод та інтересів суспільства. Змусити владу стати гарантом може громадянське суспільство, яке урівноважить силу держави та створить результативну взаємодію. Дуже важливо звернутися до досвіду минулого та

визначити основні причини формування громадянського суспільства на території України. Практична значущість даної проблеми полягає в необхідності теоретичного обґрунтування становлення держави в нашій історії та легітимності чинної системи управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання історичного розвитку громадянського суспільства досліджувало багато українських науковців, зокрема: Т. В. Розова, О. Ф. Скакун, О. Г. Чувардинський, Г. Г. Зеленько, Т. Д. Гошко, В. В. Бебик, О. Оболенський, А. Пойченко, В. Ребкало та ін.

Мета дослідження – аналіз історичних етапів становлення громадянського суспільства та використання історичного досвіду для розроблення програми розвитку громадянського суспільства в Україні.

Виклад основного матеріалу. Необхідно звернути увагу, що активізація розвитку ідей громадянського суспільства в Україні відбувалася в періоди відновлення державності. У цей час інститути громадянського суспільства мали можливість вільно існувати та працювати без перешкод, а кожна людина могла висловлювати власну громадську позицію публічно, щоб заявити про свою незгоду з діями влади. Отже, на формування інституцій громадянського суспільства в Україні вплинули тернистий шлях державотворення та тривалий час бездержавності.

Існує декілька підходів до розвитку громадянського суспільства. Професор Каліфорнійського університету Дж. Александер поділив розвиток ідей громадянського суспільства на три стадії:

- 1) кінець XVII ст. – перша половина XIX ст.;
- 2) середина XIX ст. – друга половина XX ст.;
- 3) 70 – 80-ті рр. XX ст. – до цього часу [3].

Кандидат історичних наук Є. Цокур виокремив чотири основні етапи:

- 1) слов'янський додержавний період і період Київської Русі;
- 2) XVI – XVII ст.;
- 3) XIX – XX ст.;
- 4) наш час [16].

На нашу думку, періодизація не є важливою, оскільки головним є не те, в яку добу відбулась та або інша подія, а сама суть події, вплив на суспільство та державу,

наслідки. Тобто дуже важливо звернути увагу на те, як одні дії впливали на інші, а їх наслідки ставали передумовою нових подій. Необхідно більш детально розглянути історичні та правові традиції українського народу, оскільки поверхнєве знання традицій і звичаїв народів може призвести до конфліктів не тільки міжнаціонального, а й побутового характеру.

Зазначимо, що в наведених класифікаціях не береться до уваги стародавній період, який включав в себе кам'яний, бронзовий та залізний віки. У той час існував племінний союз – об'єднання кількох племен із сформованою військовою та племінною знаттю. Існувало суспільне самоврядування, що складалося з племінної ради та вождів. Український історик М. Грушевський називав антів праукраїнцями. Зародки держави у слов'ян були у формі військової демократії, тобто вища влада належала народним зборам (віче), а у воєнні періоди вона зосереджувалась в руках князів, які командували військовими дружинами. У добу племінного устрою відбувався розгляд громадських справ. М. Ф. Владимирський-Буданов зазначає: «Для вирішення справ сходяться в місто кращі люди цієї землі і обмірковують земські питання в присутності громадян цього міста. Як основні діячі в цих нарадах виступають старці – кращі люди, люди вищі своїм родовим старшинством, своєю владою в своєму суспільстві і, нарешті, своєю вищою економічною спроможністю» (цит. за [11]). Отже, можна припустити, що ще в добу племінного устрою люди прагнули самовизначення і народовладдя.

Подальше формування держави у східних слов'ян тривало за часів князювання Олега, Ігоря, Ольги, Святослава. У цей час відбувається боротьба між централізацією та децентралізацією влади. Безперервні війни із сильним супротивником – Візантією зміцнювали авторитет Київської держави.

Значні зміни відбулися під час правління Київського князя Володимира Святославича. В 988 р. він прийняв християнство з Візантії і проголосив його державною релігією. Прийняття християнства вплинуло на розвиток письма та книгодрукування, що сприяло зародженню в Україні філософсько-правової думки та основних елементів громадянського суспільства. Головними діячами того часу можна назвати Іларіона Київського, Володимира Мономаха, Данила Заточника та ін.

Києво-Печерський монастир став головним із центрів книжності, політичної і

філософської думки на Русі. Ярослав Мудрий без відома Константинопольського патріарха призначив Іларіона Київського митрополитом Києво-Печерського монастиря. Саме він є автором релігійно-політичного трактату «Слово про Закон і Благодать». Іларіон проповідує ідею рівноправності всіх народів: «Віра благодатна на всі народи поширилася і до нашого народу дійшла. Люди стали врівні з іншими християнськими народами як рівноправний і не має потреби ні в чийй опіці, у т.ч. Візантії» (цит. за [9]). У «Слові» чітко спостерігається оптимізм автора, його глибока віра в майбутнє своєї держави, народу. Політичний трактат висвітлював надзвичайно важливі й актуальні для Київської держави політико-юридичні проблеми: законність походження верховної влади, єдиновладдя «самодержців», їх відповідальність за управління країною, їх політичні і моральні якості, союз світської і духовної влади, роль закону та ін. [9]. Тобто ми бачимо, що Іларіон Київський порушував найважливіші питання, серед яких була і територіальна єдність. Він вважав, що для Київської Русі та розвитку суспільства головним є державна єдність та територіальна цілісність. Отже, можна зазначити, що в цей період був закладений фундамент концепції громадянського суспільства, а саме: єдність народу для досягнення спільної мети.

Неабияку роль на українських землях відіграло впровадження магдебурзького права. Відповідно до магдебурзького права міське населення звільнялося від юрисдикції урядової адміністрації (феодалів, воєвод, намісників та ін.) й місту надавалася можливість самоврядування на корпоративній основі. До складу громади входили жителі міста, але лише ті, які мешкали поза межами земельної території, що належала єпископу чи княжому замкові [1]. Міста феодальної Європи, що отримали магдебурзьке право, були острівцями громадянського суспільства в межах феодальних держав. У XIV – XVI ст. магдебурзьке право поширилось на всій Правобережній та частині Лівобережної України. Першим містом України, якому воно було надане, стало місто Сянок у Галицько-Волинському князівстві. Київ отримав магдебурзьке право в 1494 р. До кінця XVII ст. магдебурзьке право отримали більшість міст України, їх жителі стали юридично вільними [15]. Усе це мало неабиякий вплив на життя українців, тобто українське місто досягло високого економічного та соціального рівня розвитку. Таким чином, міське самоврядування відіграло велике значення у

формуванні на території України держави, орієнтованої не на центральну владу, а на людей, які спроможні побудувати суспільне життя на основі правових норм, тобто позитивно вплинуло на розвиток громадянського суспільства на Україні.

У цілому поширення магдебурзького права в українських містах і селах можна оцінювати позитивно. Відбувалось єднання міщанства, налагодження відносин між західними і східними українськими регіонами, які в середині XVII ст. визначали соціально-економічний та політичний характер національно-визвольного руху, очолюваного козаками [1].

Українське козацтво уособлює в собі здорову, високоморальну, антикорупційну, демократичну силу. Спосіб життя козацьких товариств, їхня самоорганізація на демократичних засадах значно впливали на тодішнє українське селянство. Саме демократична самоорганізація, вільне волевиявлення кожного, публічне обрання владних посадовців і можливість їхнього публічного усунення від влади, а не урядові привілеї для козацької верхівки сприяли залученню до козацтва мільйонів українських селян і міщан [5].

У козаки йшли люди з усіх суспільних верств (селян, міщан, дворян), вони вели боротьбу з татарами та освоювали землю східних і південних меж Поділля, Брацлавщини, Київщини. Запорозькі козаки жили на нижньому Дніпрі. Їхнім лідером став Дмитро Вишневецький. В 1552 – 1554 рр. він об'єднав розрізнені групи козаків, створивши на острові Мала Хортиця козацький центр, військову формуцію Запорозьку Січ. Війську Запорозькому були притаманні певні ознаки демократичної республіки. Не існувало ні феодальної власності на землю, ні кріпацтва, панувала рівність у користуванні землею та участі в прийнятті важливих рішень. Тобто можна стверджувати, що козацька громада була новим типом громадського самоврядування.

Великий вплив на формування громадянського суспільства мали Литовські статuti 1529 р., 1566 р. та 1588 р. Статuti декларували рівність громадян незалежно від соціального стану й походження, віротерпимість, відповідальність суддів перед законом, заборону перетворювати вільних людей на рабів.

Варто також звернути увагу на філософські трактати того часу таких українських філософів: Павло Русин («Пісня Павла Русина з Кросянина до всіх святих»), «До Талії»), Йосиф Верещинський («Спосіб осади Нового Києва і оборони

колишньої столиці Київського князівства»), Христофор Філалет («Апокрисис»). Головним питанням, яке порушували мислителі того часу було: «людина у центрі державотворення». Вони вважали, що найголовнішим завданням держави є турбота про людину, забезпечення її прав та інтересів. Павло Русин писав, що шляхетність визначається не величию предків і давністю гербів, а особистими чеснотами. Він радить королю: «шлях до безсмертя услав собі не кров'ю і тілами вбитих людей, а збереженням набожності, добробуту, а також свободою своїх громадян» [14].

Христофор Філалет у своїй праці «Апокрисис» розглядав проблеми організації влади монарха, аналізував найбільш оптимальні форми відносин між правителем та народом. Монарх не має бути, на думку автора, беззастережним і абсолютно повновладним володарем над своїми підданими. Король повинен завжди дотримуватись закону, а не діяти на власний розсуд. Це дозволить йому бути гарантом забезпечення прав і свобод своїх підлеглих. Дотримання монархом закону є основою сили і могутності держави, і навпаки – порушення закону, зловживання владою підриває державу, призводить до її занепаду. Про такі відносини між монархом і підданими укладається відповідна угода [12].

Великі перетворення відбулись при зміні державного устрою, тобто перехід від абсолютної монархії до конституційної. У 1710 р. між гетьманом Пилипом Орликом та Військом Запорозьким була підписана перша європейська конституція. Ідея створення конституції ґрунтувалася на прагненні легітимізувати тогочасну Козацьку державу не на основі держави в межах традиційних кордонів, а на основі козацької громади – прообразу сучасного громадянського суспільства. Слід відзначити значний потенціал цього конституційного документа для утвердження та розвитку громадянського суспільства, природних прав людини і громади, а також елементів демократії участі на засадах так званої козацької демократії [8].

Українську політичну думку в той час представляли такі відомі філософи, як Феофан Прокопович, Григорій Сковорода, Яків Козельський та ін.

Феофан Прокопович вважав, що для людини творити добро – це її природа, це дар, як і совість, що допомагає людині досягнути що є добро, що є зло. Держава охороняє закон, закони захищають права людини, а влада є силою, що гарантує виконання законів. Він стверджував, що влада духовна має підпорядкуватися владі

світській. Стефан Яворський стверджував необхідність рівноправності співпраці церкви з державою для загальної користі. Григорій Сковорода вважав, що суспільство стане ідеальним лише тоді, коли людина може реалізувати свої творчі здібності. Збагнувши свої таланти та можливість втілювати їх у життя, людина, таким чином, досягне щастя і суспільного благополуччя [4].

Визначальним кроком до розвитку громадянського суспільства стала діяльність Кирило-Мефодіївського братства (1845 – 1846), засновником якого був Микола Костомаров. Членами Кирило-Мефодіївського товариства були видатні українські письменники, науковці та філософи того часу, серед них: Тарас Шевченко, Георгій Андрузький, Василь Білозерський, Микола Гулак, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш та ін.

У своєму творі «Книга буття українського народу» М. Костомаров передбачав створення громадянського суспільства, яке ґрунтуватиметься на ідеї свободи, рівності, братерства, вільного волевиявлення, а також захищав народовладдя. Політико-правовий ідеал М. Костомарова – федеративна парламентська демократична слов'янська республіка. Зразком державної організації вважав Запорозьку Січ. Загалом філософсько-правове бачення вченим держави і громадянського суспільства зводилось до такого:

1. Влада має сакральне походження, тобто вона є продуктом божественного провидіння. Такі погляди мали українські філософи доби Просвітництва С. Яворський і Ф. Прокопович.

2. Влада має бути не абсолютною і не самодержавною, а тому державна влада має бути республіканської форми правління, яка буде підзвітна народу.

3. Демократія – не є «панацеєю» (див. [2]).

Реформи Російської імперії мали потужний вплив на впровадження деяких громадянських свобод, гласності, скасування кріпацтва. У кінці 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. Олександр II провів земську реформу. Земства в Україні стають органами місцевого самоврядування, на протигагу державній владі. Радикально налаштованим земством у той час стало Чернігівське на чолі з І. Петрункевичем. Він намагався встановити законні межі втручання держави в приватне життя людини, вимагав отримати для людей статусу – громадянин.

Визначальну роль громадянського суспільства у творенні держави засвідчує і діяльність Української Центральної Ради, яка існувала тринадцять з половиною місяців – з 17 березня 1917 р. до 29 квітня 1918 р. Величезною заслугою Центральної Ради було те, що вона поновила в Україні державницьку свідомість, приглушену двома століттями російського панування. «Вона пройшла разом з усією Україною протягом року величезну еволюцію – від підданства – через автономію – до незалежної української держави ... це був рік плекання самої ідеї парламентарної держави і рік безперестанної боротьби за її існування. Головне, що зробила вона, – це добилася визнання прав українського народу на свою державу, на свою культуру, на свою мову» [10].

У 1996 р., коли була прийнята конституція незалежної України, сформувалось правове поле для розвитку громадянського суспільства. Конституцією передбачалось захист прав та свобод людини незалежно від походження, майнового стану, мови, релігії, статі тощо. Відповідна стаття розділу I Конституції України стверджує: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». І далі: «Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [6].

До прийняття Конституції у 1996 р., Верховна Рада України у 1992 р. ухвалила закон «Про об'єднання громадян», який у той час регулював діяльність і політичних партій, і громадських організацій. Для створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства прийнято такі правові документи: 1997 р. – Закон України «Про благодійництво та благодійні організації», 1998 р. – Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації», 1999 р. – Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності».

Правляча еліта (влада) сприймає інститути громадянського суспільства як додаткове джерело для підтримки своєї діяльності, собі на користь. Для Європейської спільноти, яка пропагує активну взаємодію з громадськістю, українська влада продемонструвала прагнення до розвитку та демократії, прийнявши рішення щодо механізму залучення громадськості до формування державної політики. Президентські вибори 2004 р. показали прагнення політичних сил (кандидати в президенти В. Янукович та В. Ющенко) до показної співпраці громадських об'єднань. Багато

громадських об'єднань були створені саме перед виборами. До коаліції «Молодь обирає Януковича» увійшло 52 організації, а до «Нашої України», яка підтримувала В. Ющенка – 26 організацій. Після проголошення результатів виборів, на яких найбільшу кількість голосів отримав В. Янукович, опозиція прийняла всі можливі заходи для доведення масових фальсифікацій. В Україні відбулась Помаранчева революція: ряд протестів, мітингів, страйків, актів громадської непокори, які були організовані прихильниками В. Ющенка.

Другою революцією в Україні стала Революція гідності. Першопричинами Революції гідності були: залежність України від Росії, бажання ліквідувати корупційну систему та відкрити можливості для розвитку країни. Революція закінчилась масовими кривавими зіткненнями зі значними людськими жертвами.

Якщо порівняти обидві революції, то Помаранчева революція була масовою мобілізацією на підтримку опозиційного кандидата в президенти, а Революція гідності була поза партіями і не контролювалася з боку політичної опозиції. По суті Революція гідності заклала фундамент для будівництва громадянської української нації. Протестувальники виступали під громадянськими гаслами – за проєвропейську Україну, проти корупції, міліцейського свавілля, обмеження прав людини, за свободу ЗМІ. Революція гідності розставила нові акценти, спрямовані на формування та утвердження загальноукраїнської ідентичності [7].

Відповідно до вищевикладеного можна зробити такі **висновки**: розвиток громадянського суспільства в Україні пройшов декілька еволюційних етапів, і має цінний емпіричний матеріал, який дозволяє більш продуктивно підійти до вивчення цього питання. Проблема історичних періодів потребує величезної уваги з точки зору спільних традиційно-національних рис державотворення.

Як ми бачимо, громадянське суспільство є рушійною силою відновлення державності. Далеко не завжди суспільство та його еліта готові сприйняти й реалізувати ідеї громадянського суспільства і державності. Безсистемне та безконтрольне залучення до державотворення різних верств суспільства, невідповідних до цього морально, інтелектуально і ментально, може завдати шкоди більшої, аніж будь-яка зовнішня агресія [16]. Історія нам показує, що українська

спільнота має високу самоорганізацію громадян, а також є активним політичним діячем, який впливає на прийняття рішень.

Активна громадськість поступово стає впливовим суб'єктом, який зацікавлений у реалізації нових реформ. Тому збереження взаємодії громадянського суспільства та держави є головним пріоритетом. Надзвичайно важливим кроком у цьому напрямі є реалізація Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020 роки. Її метою є створення «сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства, налагодження ефективної взаємодії громадськості з органами державної влади, органами місцевого самоврядування на засадах партнерства, забезпечення додаткових можливостей для реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина, задоволення суспільних інтересів з використанням різноманітних форм демократії участі, громадської ініціативи та самоорганізації» [13].

Таким чином, можна стверджувати, що в Україні державна політика спрямована на формування та розвиток громадянського суспільства.

Список використаних джерел

1. **Бойко Г. В.** Еволюція місцевого та регіонального самоврядування в умовах розвитку європейської демократії / Бойко Г. В., Камінська Н. В. // Архіви України : наук.-практ. журн. / Держ. архівна служба України, Ін-т. укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Укр. ін-т нац. пам'яті, Нац. акад. наук України, Держ. центр збереження док. Нац. арх. фонду. – 2014. – № 4 – 5. – С. 73 – 83.

2. **Громадянське суспільство: історія та сучасність** : монографія // за заг. ред. Т. В. Розової. – Одеса : Юрид. літ., 2010. – 344 с.

3. **Горленко В. В.** Історія філософсько-правових вчень про громадянське суспільство / В. В. Горленко // Вісн. Маріупол. держ. ун-ту. Сер. «Право». – Маріуполь, 2014. – Вип. 7. – С. 27 – 38.

4. **Ковалевський С. І.** Історія української державності / С. І. Ковалевський. – Львів : [б. в.], 1999. – 348 с.

5. **Кондратюк В. О.** Феномен Українського козацтва та його роль в історії державотворення українського народу / В. О. Кондратюк, Н. В. Гапонюк // Історичні

студії Східноєвропейського нац. ун-ту ім. Лесі Українки / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк : [б. в.], 2010. – Вип. 10. – С. 11 – 17.

6. **Конституція** України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР // Відом. Верховної Ради України. – 1996. – № 30.

7. **Кривошеїн В. В.** Вплив «Революції гідності» на політичну та правову культуру українського суспільства / В. В. Кривошеїн. – Режим доступу : <http://fil.nlu.edu.ua/article/view/70972>.

8. **Лотюк О. С.** Формування конституційно-правових засад громадянського суспільства в Україні в XVIII – на початку XX ст. / Лотюк О. С. // Право і громадянське суспільство : наук. журн. – 2014. – № 3(8). – Режим доступу : <http://leslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/3-8-2014/item/181-formuvannya-konstytutsiyno-pravovykh-zasad-hromadyanskoho-suspilstva-v-ukrayini-v-xviii-na-poch-xx-st-lotiuk-o-s-63>.

9. **Петришина О. В.** Історія вчень про державу і право : підручник / О. В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 256 с.

10. **Полонська-Василенко Н.** Історія України : у 2 т. / Полонська-Василенко Н. – 3-тє вид. – Київ : Либідь, 1995. – Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.

11. **Полянська.** Історія України : у 2 ч. – Київ, 1993. – Режим доступу : <http://ukrhistory.com.ua/referaty/462.html>.

12. **Приходько С. М.** Основи політології : навч. посіб. / С. М. Приходько. – Полтава, 2011. – 107 с.

13. **Про сприяння** розвитку громадянського суспільства в Україні : затверджено Указом Президента України від 26 лют. 2016 р. № 68/2016. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/68/2016>.

14. **Стратонов В. М.** Розвиток правової держави і громадянського суспільства в Україні: проблеми теорії і практики / В. М. Стратонов // Зб. наук.-метод. пр. / за заг. ред. В. М. Стратонова. – Херсон : Вид-во Херсон. держ. ун-ту, 2011. – 292 с.

15. **Тимошенко В.** Формування ідей та елементів громадянського суспільства в Україні: ретроспективний аналіз / В. Тимошенко. – Режим доступу : http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/Zurnal_2014/pravo_ukr_4_2014.pdf.

16. **Цокур Є.** Етапи становлення громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення легітимності політичної влади / Євген Цокур // Політ. менеджмент. – 2009. – № 3. – С. 129 – 136.

List of references

1. **Boiko H. V.** Evoliutsiia mistsevoho ta rehionalnoho samovriaduvannia v umovakh rozvytku yevropeiskoi demokratii / Boiko H. V., Kaminska N. V. // Arkhivy Ukrainy : nauk.-prakt. zhurn. / Derzh. arkhivna sluzhba Ukrainy, In-t. ukr. arkheohrafiï ta dzhereleznavstva im. M. S. Hrushevskoho, Ukr. in-t nats. pamiati, Nats. akad. nauk Ukrainy, Derzh. tsentr zberezhennia dok. Nats. arkh. fondu. – 2014. – № 4 – 5. – S. 73 – 83.

2. **Hromadianske** suspilstvo: istoriia ta suchasnist : monohrafiia // za zah. red. T. V. Rozovoi. – Odesa : Yuryd. lit., 2010. – 344 s.

3. **Horlenko V. V.** Istoriia filosofsko-pravovykh vchen pro hromadianske suspilstvo / V. V. Horlenko // Visn. Mariupol. derzh. un-tu. Ser. «Pravo». – Mariupol, 2014. – Vyp. 7. – S. 27 – 38.

4. **Kovalevskyi S. I.** Istoriia ukrainskoi derzhavnosti / S. I. Kovalevskyi. – Lviv : [b. v.], 1999. – 348 s.

5. **Kondratiuk V. O.** Fenomen Ukrainskoho kozatstva ta yoho rol v istorii derzhavotvorennia ukrainskoho narodu / V. O. Kondratiuk, N. V. Haponiuk // Istorychni studii Skhidnoievropeiskoho nats. un-tu im. Lesi Ukrainky / Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. – Lutsk : [b. v.], 2010. – Vyp. 10. – S. 11 – 17.

6. **Konstytutsiia** Ukrainy : pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 cherv. 1996 r. № 254k/96-VR // Vidom. Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 1996. – № 30.

7. **Kryvoshein V. V.** Vplyv «Revoliutsii hidnosti» na politychnu ta pravovu kulturu ukrainskoho suspilstva / V. V. Kryvoshein. – Rezhym dostupu : <http://fil.nlu.edu.ua/article/view/70972>.

8. **Lotiuk O. S.** Formuvannia konstytutsiino-pravovykh zasad hromadianskoho suspilstva v Ukraini v KhVIII – na pochatku KhKh st. / Lotiuk O. S. // Pravo i hromadianske suspilstvo : nauk. zhurn. – 2014. – № 3(8). – Rezhym dostupu : <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/3-8-2014/item/181-formuvannya->

konstyutsiyno-pravovykh-zasad-hromadyanskoho-suspilstva-v-ukrayini-v-xviii-na-poch-xx-st-lotiuk-o-s-63.

9. **Petryshyna O. V.** Istoriia vchen pro derzhavu i pravo : pidruchnyk / O. V. Petryshyna. – Kharkiv : Pravo, 2009. – 256 s.

10. **Polonska-Vasylenko N.** Istoriia Ukrainy : u 2 t. / Polonska-Vasylenko N. – 3-tie vyd. – Kyiv : Lybid, 1995. – T. 2 : Vid seredyny XVII stolittia do 1923 roku. – 608 s.

11. **Polianska.** Istoriia Ukrainy : u 2 ch. – Kyiv, 1993. – Rezhym dostupu : <http://ukrhistory.com.ua/referaty/462.html>.

12. **Prykhodko S. M.** Osnovy politolohii : navch. posib. / S. M. Prykhodko. – Poltava, 2011. – 107 s.

13. **Pro spryiannia** rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini : zatverdzheno Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 26 liut. 2016 r. № 68/2016. – Rezhym dostupu : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/68/2016>.

14. **Stratonov V. M.** Rozvytok pravovoi derzhavy i hromadianskoho suspilstva v Ukraini: problemy teorii i praktyky / V. M. Stratonov // Zb. nauk.-metod. pr. / za zah. red. V. M. Stratonova. – Kherson : Vyd-vo Kherson. derzh. un-tu, 2011. – 292 s.

15. **Tymoshenko V.** Formuvannia idei ta elementiv hromadianskoho suspilstva v Ukraini: retrospektyvnyi analiz / V. Tymoshenko. – Rezhym dostupu : http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/Zurnal_2014/pravo_ukr_4_2014.pdf.

16. **Tsokur Ye.** Etapy stanovlennia hromadianskoho suspilstva v Ukraini v konteksti zabezpechennia lehitymnosti politychnoi vlady / Yevhen Tsokur // Polit. menedzhment. – 2009. – № 3. – S. 129 – 136.

Надійшла до редколегії 19.12.16